

تأثیر اعتقاد به معاد در جلوگیری از ظلم

رقیه موسوی^۱

چکیده:

اعتقاد به معاد یکی از عوامل تاثیرگذار در ابعاد مختلف زندگی دنیوی انسان است. امروزه افزایش بی‌عدالتی‌ها و ظلم در جوامع انسانی، ضرورت بررسی عوامل بازدارنده‌ی این پدیده را دوچندان کرده است. یکی از ابزارهای موثر در این راستا، اعتقاد به معاد و جهان پس از مرگ همانند نیروی کنترل درونی، افراد را به رعایت حقوق دیگران وادار می‌کند و می‌تواند به شکل‌گیری جامعه‌ای عاری از تبعیض و ستم کمک کند. با توجه به گستردگی رفتاری‌ها و آسیب‌های ناشی از رفتارهای ظالمانه و غیراخلاقی، این مقاله با تکیه بر منابع اسلامی، نقش باور به معاد را در کاهش ظلم به روش اسنادی و توصیفی بررسی نموده است و مشخص گردید زمانی که تفکر و اعتقاد انسان الهی باشد مسلماً رعایت هنجارهای اجتماعی و حقوق دیگران را در پی خواهد داشت. تقویت روحیه‌ی معاد باوری در تعیین الگوی رفتاری مناسب نقش بسزایی خواهد داشت و در زندگی اجتماعی و رفتارهای متقابل افراد نسبت به یکدیگر تأثیر می‌گذارد. در جامعه‌ای که چنین اعتقادی زنده باشد برای اجرای قوانین و مقررات عادلانه و جلوگیری از ظلم و تجاوز به دیگران، کمتر نیاز به اعمال زور خواهد بود و در صورتی که این اعتقاد، جهانی شود، مشکلات بین‌المللی هم به صورت چشمگیری کاهش خواهد یافت.

کلیدواژه‌ها: ظلم، معاد، معاد باوری.

۱. طلبه سطح دو مدرسه علمیه فاطمیه اندان.

مقدمه:

از موضوعات بسیار مهم و سرنوشت‌ساز انسان، معاد می‌باشد. مهم‌ترین منبع ایمان به معاد، وحی الهی است که به وسیله پیامبران به بشر ابلاغ شده است. از اصول مهم دین اسلام، مسئله معاد است که بیش از یک پنجم آیات قرآن و همچنین روایات بسیاری به این اصل اعتقادی مهم اختصاص یافته است. این تحقیق سعی دارد تاثیر اعتقاد به معاد در جلوگیری از ظلم را مورد بررسی قرار دهد. در ابتدا به تعریف واژه های معاد و معاد باوری پرداخته می‌شود. سپس به طور اجمالی مهم ترین مواردی که در اثر معاد باوری سبب پیشگیری از ظلم اجتماعی می‌گردد را بیان نموده معادباوری انسان را با نشاط می‌سازد و حس وظیفه شناسی و مسئولیت پذیری در برابر دیگران را در او تقویت می‌نماید. بنابراین یکی از مهمترین راه‌های رهایی از مشکلات اجتماعی، تقویت روحیه‌ی معاد باوری است.

اعتقاد به معاد از اینرو اهمیت دارد که سبب می‌شود عمل فرد همچون نیتش تغییر کرده و در راستای آخرت باشد چرا که چنین فردی همه اعمال و رفتارش را تحت مراقبت ویژه قرار می‌دهد و تلاش همه جانبه دارد تا آنها را بر خشنودی خداوند استوار سازد و فرد همواره با اجرای قوانین و مقررات عادلانه و جلوگیری از ظلم و تجاوز به دیگران، کمتر نیاز به اعمال زور و فشار خواهد داشت و رعایت حقوق دیگران و احسان و ایثار نسبت به نیازمندان را در راس برنامه‌ی زندگی خود قرار خواهد داد. توجه و بکارگیری این آثار و پیاده کردن آنها در زندگی در سعادت فرد و جامعه تاثیرگذار است. شخصی که اعتقاد به معاد دارد در زندگی روزمره اش مراقب کردار و گفتار خویش است و چگونگی تعامل با دیگران را مدنظر قرار می‌دهد؛ چرا که خداوند را ناظر همه حالات و رفتار خود می‌داند. از طرفی فرد می‌داند که این دنیا پایان راه نیست؛ بلکه آخرت هم هست که شخص در مقابل همه کارهای خود باید پاسخگو باشد از اینرو تمام هم و غم او فقط محدود به این دنیا نمی‌شود بلکه اعتقادش به سرای دیگر سبب می‌شود در تعامل با دیگران مراقب اعمال و رفتار خویش باشد. از اینرو با توجه به مسائل و مشکلاتی که امروزه در جامعه پیش می‌آید پرداختن به این موضوع و شناخت بیشتر مساله معاد باوری در پیشگیری از ظلم ضرورت می‌یابد.

در این زمینه کتب و مقالات فراوانی در رابطه با معاد و آثار اعتقاد به آن نگاشته شده؛ اما تحقیق مستقلی که به تاثیر معاد باوری در پیشگیری (اجتناب) از ظلم پرداخته شده باشد مشاهده نشده

است؛ در رابطه با مساله معاد و اعتقاد به آن، ده ها کتاب و مقاله توسط بزرگان صاحب نام و برخی از اندیشمندان و صاحب نظران، به رشته ی تالیف درآمده است که بخش عمده ای از این کتب به بررسی معاد از حیث اعتقادی و نظری پرداخته اند. از آن جمله می توان به موارد زیر اشاره کرد: کتاب "معاد در قرآن" اثر محسن قرائتی در این کتاب به یاد معاد، دنیا و آخرت، منکران معاد، امکان معاد، ضرورت وقوع معاد، مرگ و قبر و برزخ، شهید و شهادت، نشانه های قیامت، نام ها و حوادث قیامت، سؤال در قیامت، گواهان رستاخیز، نامه اعمال و ... پرداخته شده است. کتاب «معاد از دیدگاه قرآن» نویسنده زهره صفاتی (۱۳۹۰) پژوهشی در زمینه اثبات معاد و چگونگی آن و پاسخ منکران معاد از منظری قرآنی است. در این اثر سعی شده است با توجه به آیات فراوانی که در مورد معاد و روز قیامت وجود دارد، ابعاد مختلف این مساله مورد تجزیه و تحلیل قرآنی قرار گرفته و دلایل قرآن مبنی بر زنده شدن مردگان و حسابرسی از اعمال آنان تبیین گردد. همچنین کتاب عبدالنبی نمازی با عنوان «معاد از دیدگاه قرآن و روایات» (۱۳۹۳ه ش)، در این کتاب در مورد ضرورت معاد، هدفمندی آفرینش، معاد هدف نهایی آفرینش و ... مطالبی ذکر شده است. و نیز مقالاتی مانند: نقش معادباوری در اصلاح زندگی انسان از نگاه امام علی (ع) اثر سعیده علی محمدی (۱۳۹۲) در این مقاله به مفهوم معاد و معاد باوری و اثرات فردی معاد باوری پرداخته شده است؛ هیچ کدام از این آثار مستقیم به تاثیر اعتقاد به معاد در جلوگیری از ظلم نپرداختند. در این مقاله پس از بیان مفهوم معاد آثار فردی اعتقاد به معاد و سپس آثار اعتقاد به معاد در پیشگیری از ظلم پرداخته می شود.

۱- مفهوم شناسی

قبل از بیان آثار فردی و اجتماعی معاد باوری لازم است مفهوم معاد، معادباوری و ظلم مورد بررسی قرار گیرد که در ذیل به آنها پرداخته می شود.

۱-۱- معاد

معاد از «عود» می‌باشد و عود به معنای رجوع و برگشتن است؛ راغب آنرا بازگشتن بعد از انصراف می‌داند آیات قرآن نیز موید آن است زیرا حمل استعمال آن در قرآن نوعاً در بازگشت به شی اول است.^۱ معاد مصدر میمی و اسم زمان و مکان است.^۲

معاد به معنی بازگشتن است و همچنین زمانی که در آن باز می‌گردند و نیز برای مکانی است که به آنجا باز می‌گردند لفظ معاد در سه معنا به کار برده شده است: مصدری عود و بازگشتن؛ یعنی برگشتن ارواح به بدنهای خود.

اسم زمان: یعنی زمان برگشت روح به بدنی که در حیات دنیوی به آن تعلق داشت که آن زمان همان روز قیامت است.

اسم مکان، مکان بازگشت؛ یعنی مکان برگشت روح به بدنی که در حیات دنیوی به آن تعلق داشت که آن مکان همان آخرت است.^۳

۱-۲- معاد باوری

برای معادباوری دو کاربرد خاص و عام بیان می‌شود منظور از اصطلاح خاص ایمان و اعتقاد به ادامه زندگی انسان پس از مرگ و پاسخگو بودن در قبال اعمال و در نهایت متنعم شدن نیکوکاران و صالحان از نعمتهای بهشتی و برخورداری بدکاران و گناهکاران از عذاب الهی است.

اما معادباوری در اصطلاح عام ایمان و اعتقاد به بازگشت همه‌ی مخلوقات اعم از بیجان و جاندار به سوی خداوند است.^۴

علامه طباطبایی(ره) اقامت انسان در این جهان خاکی را تنها بخش کوتاهی از زندگی انسان قلمداد می‌کند و می‌گوید «انسان ساعی به جانب ربّ است؛ زیرا که همواره از ابتدای خلقتش به

۱. راغب اصفهانی، مفردات راغب، ص ۵۹۳.

۲. قرشی، قاموس قرآن، ج ۵، ص ۶۶.

۳. راغب اصفهانی، مفردات راغب، ص ۵۹۴.

۴. اسعدی، قرآن و مسئله معاد، ص ۳۳.

سوی او در حرکت بوده و به همین جهت در بسیاری از آیات از اقامت او در دنیا به لبث^۱ و یا "مکث تعبیر کرده است".^۱

۳-۱- ظلم

ظلم، یکی از رذایل اخلاقی و مذموم است. ظلم (مصدر عربی) در لغت به معنای وضع شیء در غیر موضع خود، ستم، ستم کردن و بی‌داد آمده است.^۲

ظلم در شرع به معنای تعدی از حق به سوی باطل است.^۳ قرار دادن چیزی در غیر موضع و محل خود و اصطلاحاً تعدی و تجاوز به دیگری را گویند که نقطهٔ مقابل عدل است.^۴ بعد از بیان مفهوم شناسی آثار فردی و اجتماعی معاد باوری در ذیل مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲- آثار فردی معادباوری

یکی از اساسی‌ترین باورهای دینی «اعتقاد به معاد» است. اعتقاد به معاد پس از مرگ ظاهری و حیات دوباره نه تنها ریشه در فطرت انسان دارد، بلکه سرلوحه برنامه‌های فرهنگی و تبلیغی پیامبران الهی و ائمه معصومین (علیهم السلام) بوده است. این باور دینی آثار بسیار سازنده و مثبتی در زندگی فردی انسان بر جای گذاشته و زمینه تربیت انسان را فراهم می‌کند. در پرتو این باور، آثار مهمی در زندگی انسان پدیدار می‌شود. آثار فردی شامل آثاری است که اعتقاد به معاد در زندگی فرد خواهد داشت. به عبارت دیگر، باور به قیامت موجب می‌شود که فرد در رفتارهای شخصی خویش تغییراتی ایجاد کند. بنابراین تلاش می‌کند که رفتارهای خود را به جهتی سوق دهد که موجب نجات از آتش عذاب و رسیدن به بهشت جاویدان شود. این آثار عبارتند از:

۱. طباطبایی، تفسیر المیزان، ص ۷۳.

۲. سیاح، فرهنگ جامع، ج ۳، ص ۵۵.

۳. راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ص ۵۳۷.

۴. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۲، ص ۳۷۴.

آنان دریغ نکنند.^۱ البته لازمه این امر آن است که شخص قبل از اینکه به فکر نصیحت دیگران باشد ابتدا باید خود را اصلاح نماید. مبلغ بی عمل همچون تیرانداز بدون کمان است.^۲

شجاعت در این راه سبب تقویت بنیان فکری و اعتقادی انسان است زیرا بر اساس آن اوج افتخار در زندگی، شهادت در راه هدف مقدس الهی نصیب انسان می گردد؛ چرا که انسان معتقد به معاد می داند که تبلیغ دین خدا و رفتار ایثار گرانه آثاری ارزشمند دارد که رستگاری انسان و رسیدن به مقام بالا را در پی دارد. تلاش در راه خدا نشان از دیگر خواهی افراد است و روح نوع دوستی آنها را به نمایش می گذارد.^۳

۵-۳- کمک به هدایت دیگران

بی تردید امیر المومنین (علیه السلام) و همه ائمه اطهار (علیهم السلام) به عنوان انسان های کامل بهترین افراد برای تدبیر جامعه هستند. ائمه اطهار (علیهم السلام) در معاد باوری و عمل مطابق آن بهترین هستند. در این میان حضرت خطاب به مردم بصره خاطر نشان می کند که در مواقعی همچون فتنه باید از کسی که خودش مطیع امر الهی است پیروی نمود با پیروی از چنین حاکمی که معاد باور است مردم در مسیر بهشت قرار می گیرند. البته چنین مسیری چه بسا همراه با سختی و تلخی می باشد. «فَمَنْ اسْتَطَاعَ عِنْدَ ذَلِكَ أَنْ يَغْتَقِلَ نَفْسَهُ عَلَى اللَّهِ عَزَّ وَفَائِي حَامِلُكُمْ إِنْ شَاءَ اللَّهُ عَلَى سَبِيلِ الْجَنَّةِ وَإِنْ كَانَ ذَا مَشَقَّةٍ شَدِيدَةٍ وَجَلَّ فَلْيَفْعَلْ فَإِنْ أَطَعْتُمُونِي مَذَاقَةَ مَرِيرَةٍ»^۴ هنگام آن فتنه و تباہکاری کسی که توانائی اطاعت و فرمانبرداری خدا داشته باشد، بایستی بجا آورد، پس اگر مرا اطاعت و پیروی کنید، من به خواست خدا شما را براه بهشت (سیادت و سعادت جاودانی) خواهم برد اگر چه این راه بسیار سخت و تلخ مزه است (زیرا بیشتر مردم خواهان باطل و تباہکاری بوده پیروی خدا و رسول در نظرشان دشوار می آید). از منظر حضرت راه بهشت با سختی ها پیچیده شده است، در حالی که مسیر جهنم همراه با شهوات است.^۵

۱. نهج البلاغه، خطبه ۲۱۶.

۲. همان، حکمت ۳۳۷.

۳. قرائتی، معاد از دیدگاه قرآن، ص ۶۳.

۴. نهج البلاغه، خطبه ۱۵۶.

۵. همان، خطبه ۱۷۶.

۶-۳- حفظ حقوق هم نوعان

هر جامعه ای نیاز به قانون دارد ولی اجرای قوانین به طور صحیح در آن مهم‌تر است. امروزه حکومت‌های نظامی تنها خلاف کاری های آشکار را می‌توانند کنترل کنند. اما در اجتماع‌هایی که زیر بنای نظام های آنها را ایمان و ترس از خدا تشکیل می دهد مشکل اجرای قانون حل شده و اعتقاد به معاد بهترین ضامن اجرای قانون در آن جوامع است.

یکی از با ارزش‌ترین راه های پیشگیری اجتماعی، ایجاد فرهنگ‌هایی است که فرد و جامعه را اصلاح و در پی آن انحراف‌های اجتماعی و جرایم را کاهش می‌دهد. اعتقاد به معاد با کارکردهایی که در فرد و جامعه دارد می تواند از بسیاری از انحراف های اجتماعی جلوگیری نماید. نتایجی که از آن حاصل می‌گردد در مسیر کمال انسان مؤثر می‌باشد که به راحتی می‌توان با توسعه آن به سمت جامعه سالم و به دور از انحراف و ناهنجاری اجتماعی حرکت نمود.

اعتقاد به معاد می‌تواند در حیات اجتماعی انسان ضامن اجرای قوانین الهی و عمل به تکالیف اجتماعی، رعایت حقوق هم نوعان و جلوگیری از ستم و تجاوز حقوق دیگران را در پی داشته باشد. امام علی(علیه السلام) درباره رعایت حقوق هم نوعان و دوری از ستم به بندگان خدا می‌فرماید: «وَاللَّهِ لَأَنَّ أَبِيتَ عَلَى حَسَكِ السَّعْدَانِ مُسَهَّدًا، أَوْ أُجِرَّ فِي الْأَغْلَالِ مُصَفَّدًا، أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أَلْقَى اللَّهَ وَرَسُولَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ظَالِمًا لِبَعْضِ الْعِبَادِ، وَغَاصِبًا لِشَيْءٍ مِنَ الْخَطَايَا...» و اللَّهَ لَوْ أُعْطِيتُ الْأَقَالِيمَ السَّبْعَةَ بِمَا تَحْتَ أَفْلَاقِهَا عَلَى أَنْ أَعْصِيَ اللَّهَ فِي نَمْلَةٍ أَسْلُبُهَا جِلْبَ (خَمْلَةً) شَعِيرَةٍ مَا فَعَلْتُهُ» به خدا قسم اگر شب ها تا صبح بستم نوک خارهای جانگداز باشد و روزها زنجیر بر دست و پایم بنهند و در کوچه و بازار بکشانند برای من بهتر است از این که در دادگاه بزرگ پروردگار خویش حاضر شوم در حالیکه ستمی از بندگان خدا بر گردنم باشد و حق کسی را غصب کرده باشم. همچنین می فرماید: به خدا سوگند اگر اقلیم هفتگانه را با آنچه از افلاک در آن قرار دارد در اختیارم بگذارند که پوست جویی را از دهان مورچه ای بر گیرم این کار را نخواهم کرد.^۱

حضرت در جواب کسانی که قصد دارند احکام الهی را زیر پا بگذارند می فرماید: آیا به من دستور می دهید که برای پیروی از جور و ستم و رفتار ناحق در باره امت اسلامی که بر آنها ولایت دارم

۱. نهج البلاغه، خطبه ۲۲۴.

استفاده کنم به خدا قسم تا عمر دارم و تا شب و روز از پی هم می‌آیند و ستارگان یکی پس از دیگری طلوع و غروب می‌کنند هرگز چنین کاری نخواهم کرد.^۱

نتیجه گیری:

اعتقاد به معاد، به‌عنوان یکی از اصول اساسی ادیان الهی، تأثیرات بی‌بدیلی بر رفتارهای فردی و اجتماعی انسان‌ها می‌گذارد. این باور سبب می‌شود که انسان‌ها در مواجهه با موقعیت‌های مختلف زندگی، نسبت به اعمال خود حساسیت بیشتری نشان دهند و همواره به پیامدهای آن اندیشه کنند. در یافته‌های این پژوهش روشن شد که باور به وجود جهانی پس از مرگ، نخست به‌عنوان نیرویی بازدارنده، انسان‌ها را از ظلم و تعدی به حقوق دیگران باز می‌دارد و دوم به‌عنوان محرکی در جهت عدالت‌خواهی و رعایت اخلاق اجتماعی عمل می‌کند.

از منظر فردی، ایمان به معاد در انسان‌ها روحیه‌ای مسئولیت‌شناسانه ایجاد می‌کند؛ بدین معنا که فرد همواره خود را در قبال عملکردهایش پاسخ‌گو می‌داند و از ظلم، خیانت و استفاده نادرست از حقوق دیگران پرهیز می‌نماید. از سوی دیگر، این اعتقاد به انسان انگیزه می‌دهد که برای بهبود روابط اجتماعی و رفع تضادها و بی‌عدالتی‌ها تلاش کند.

از منظر اجتماعی نیز اثبات شد که تقویت معادباوری می‌تواند به انسجام و نظم جامعه کمک کند. گسترش این باور موجب شکل‌گیری فرهنگی مبتنی بر عدالت و انصاف می‌شود، چراکه انسان‌ها با آگاهی از پیامدهای ظلم و بی‌عدالتی در آخرت، تمایل بیشتری به رعایت حقوق دیگران نشان خواهند داد. علاوه بر این، اعتقاد به معاد به‌عنوان یک ابزار مؤثر در جلوگیری از فساد، تبعیض و ستم اجتماعی عمل کرده و مسیر رشد اخلاقی جامعه را هموار می‌سازد.

بر اساس تحلیل‌های ارائه‌شده در این پژوهش، دریافت می‌شود که تکمیل جنبه‌های اخلاقی و رفتاری انسان‌ها از طریق نهادینه‌سازی باور به معاد، راهکاری مؤثر و پایدار برای کاهش ظلم است. تأکید بر مسئولیت‌پذیری افراد در برابر سرنوشت خود، در پرتو اعتقاد به معاد، زمینه‌ساز صلح و آرامش حقیقی در جوامع انسانی خواهد شد. در نهایت، این پژوهش پیشنهاد می‌کند که تقویت معارف دینی و تبیین نقش معاد در سبک زندگی مردم، به‌ویژه در عرصه‌های اجتماعی و فردی،

۱. همان، خطبه ۱۲۶.

می‌تواند به‌عنوان یکی از محوری‌ترین راهکارها برای دستیابی به عدالت اجتماعی و رفع ظلم در جوامع امروزی به کار گرفته شود.

فهرست منابع:

* قرآن کریم، ترجمه الهی قمشه ای.

* نهج البلاغه، ترجمه فیض الاسلام.

کتاب فارسی:

۱. ابن میثم، شرح نهج البلاغه، ج ۵، مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۷۵ ه.ش.
۲. اسعدی، علیرضا، قرآن و مسئله معاد، چاپ ۳، انتشارات موسسه بوستان کتاب، ۱۳۹۱ ه.ش.
۳. برازش، علیرضا، تفسیر اهل بیت (علیهم السلام)، ج ۱۳، انتشارات امیرکبیر، چاپ ۲، ۱۳۹۶ ه.ش.
۴. صفاتی، زهره، معاد از دیدگاه قرآن، چاپ اول، ناشر: آیات بینات، ۱۳۹۰.
۵. طباطبایی، محمد حسین، تفسیر المیزان، ج ۱۵، انتشارات دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ ۹، ۱۳۸۶ ه.ش.
۶. محمدی ری شهری، محمد، رمز تداوم انقلاب در نهج البلاغه، قم: انتشارات اسلامی، ۱۳۵۹ ه.ش.
۷. مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار علیهم السلام، (مترجم: گروه مترجمان)، چاپ اول، تهران: نهاد کتابخانه های عمومی کشور، موسسه انتشارات کتاب نشر، ۱۳۹۲ ه.ش.
۸. نمازی، عبدالنبی، معاد از دیدگاه قرآن و روایات، چاپ اول، کاشان، نشر محتشم، ۱۳۹۳ ه.ش.
۹. قرائتی، محسن، معاد از دیدگاه قرآن، تهران، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۳ ه.ش.

کتاب عربی:

۱۰. ابن منظور، محمد بن مکرم، **لسان العرب**، بیروت: دارالبیروت، چاپ اول، ۱۳۷۵ ه. ش.
۱۱. سیاح، احمد، **فرهنگ جامع**، ج ۳، تهران، کتابفروشی اسلام، ۱۳۳۰ ه. ش.
۱۲. حرعاملی، محمد بن حسن، **وسایل الشیعه**، ج ۱۱، تهران: کتابفروشی اسلامیة، ۱۴۰۳ ق.
۱۳. قرشی، علی اکبر، **قاموس قرآن**، ج ۵، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۰۷ ه. ش.

مقالات:

۱۴. علی محمدی، سعیده، «نقش معادباوری در اصلاح زندگی انسان از نگاه امام علی علیه السلام»، دانشگاه: دانشگاه الزهراء (علیها السلام)، ۱۳۹۲.
۱۵. حسن زاده، محمدجواد، «معاد از دیدگاه امام علی (ع)»، همایش تحقیقات میان رشته ای در مدیریت و علوم انسانی، دوره ۴؛ ۱۴۰۱/۰۳/۲۶.
۱۶. پورمهدی امیری، فاطمه؛ روحی ارمکی، طیبه؛ کریمی نیا، محمد مهدی؛ نویسنده مسئول: انصاری مقدم، مجتبی؛ «راهکارهای نهادینه سازی معاد باوری فردی از منظر قرآن و حدیث»، دستاوردهای نوین در مطالعات علوم انسانی اسفند ۱۴۰۰، سال چهارم - شماره ۴۶.
۱۷. رفیعی محمدی، ناصر، «تاثیرات معاد باوری در حیات دنیوی انسان از منظر نهج البلاغه»، نشریه پژوهش های نهج البلاغه، زمستان ۱۳۹۷ - شماره ۵۹.

سایت ها:

۱۸. اینترنت، حدیث نت، برگرفته از مقاله «انواع ظلم»، تاریخ بازیابی ۱۳۹۷/۱/۲۳.